

ЖИСМОНИЙ ВА ЮРИДИК ШАХСЛАР МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ СУБЪЕКТИ**Уразбаева Гулчехра Кучкаровна**

ИИВ Малака ошириш институти

ўқув булими катта ўқитувчи методисти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7544615>

Маъмурий ҳуқуқнинг асосий субъектларидан бири – бу фуқаролардир. Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, хорижий давлатларнинг фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар маъмурий-ҳуқуқий муносабатларга киришиб, маълум бир субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари мумкин.

Фуқароларнинг давлат бошқаруви соҳасидаги (маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардаги) ҳуқуқлари, эркинликлари, мажбуриятлари, жавобгарлигининг йиғиндиси *фуқароларнинг маъмурий-ҳуқуқий ҳолати*ни ташкил этади. Бу муносабатлар фуқароларнинг маъмурий ҳуқуқнинг бошқа субъектлари, масалан, давлат ҳокимияти органлари, давлат ва нодавлат ташкилотлари, корхона, муассаса ва жамоат бирлашмалари ҳамда уларнинг мансабдор шахслари билан ўзаро алоқаси натижасида вужудга келади.

Фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунчилик ҳужжатларида назарда тутилган асослардан, қонунчилик ҳужжатларининг умумий негизлари ва мазмунига кўра уларнинг фуқаролик ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларини келтириб чиқарадиган ҳаракатларидан вужудга келади. Жумладан, фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятлари:

- қонунда назарда тутилган шартномалар ва бошқа битимлардан;
- қонунда ҳуқуқ ва мажбуриятлар вужудга келишининг асоси сифатида назарда тутилган давлат органлари ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳужжатларидан;
- қонунда йўл қўйилган асослар бўйича мол-мулк олиш натижасида;
- фан, адабиёт, санъат асарларини яратиш, ихтиролар ва бошқа интеллектуал фаолият натижасида;
- бошқа шахсга зарар етказиш натижасида;
- фуқароларнинг бошқа ҳаракатлари натижасида вужудга келиши мумкин.

Фуқароларнинг маъмурий-ҳуқуқий ҳолати конституциявий ва маъмурий ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинган *фуқаро ҳуқуқий ҳолати*нинг ажралмас қисми ҳисобланади. Фуқароларнинг маъмурий-ҳуқуқий муносабатлардаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари уларнинг конституциявий ҳуқуқ ва мажбуриятларидан келиб чиқади ҳамда маъмурий-ҳуқуқий актларда ўз ифодасини топади.

Фуқаролар ўзларига тегишли бўлган ҳуқуқларини, шу жумладан, уларни ҳимоя қилиш ҳуқуқини ҳам ўз хоҳишларига кўра тасарруф этадилар. Фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиши бу ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Улар ўз ҳуқуқларини амалга ошириши билан бошқа шахсларнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмасликлари шарт. Шу билан бирга, фуқаролар ўз ҳуқуқларини амалга оширишда жамиятнинг маънавий-ахлоқий принциплари ва нормаларини ҳурмат қилишлари лозим. Фуқароларнинг бошқа шахсга зарар етказишига, бошқача шаклларда ҳуқуқни суиистеъмол қилишига, шунингдек, ҳуқуқни унинг мақсадига зид

тарзда амалга оширишга қаратилган ҳаракатларига йўл қўйилмайди. Фуқароларнинг маъмурий-ҳуқуқий ҳолатини амалга оширишда маъмурий ҳуқуқ лаёқати ва маъмурий муомала лаёқатига эга бўлиши катта аҳамиятга эга.

Фуқароларнинг маъмурий муомала лаёқати деганда фуқароларнинг ўз хатти-ҳаракатлари билан давлат бошқаруви соҳасида ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари ва уни амалга оширишлари тушунилади. *Фуқароларнинг маъмурий ҳуқуқ лаёқати* инсон туғилиши билан вужудга келади ва туғилганданоқ қонунчиликда белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишни англатади. Ҳуқуқ лаёқати инсон шахси билан бевосита боғлиқ бўлиб, уни чеклаш ёки ундан маҳрум этиш мумкин эмас. Амалдаги қонунчиликка биноан, маъмурий ҳуқуқ лаёқати қонунда белгиланган тартибда фақатгина суд томонидан чекланиши мумкин.

Фуқароларнинг маъмурий муомала лаёқати маъмурий ҳуқуқ лаёқатидан фарқ қилган ҳолда маълум бир ёшдан вужудга келади. Қонунчиликка биноан, фуқароларнинг маъмурий муомала лаёқати қисман 16 ёшдан вужудга келади. Масалан, 16 ёшга тўлган фуқаролар паспорт олишга мажбурдирлар ёки маъмурий ҳуқуқбузарликларнинг субъекти 16 ёшга тўлган ақли расо шахслар бўлиши мумкин. Бу ҳуқуқбузарликлар асосан давлат бошқаруви жараёнида содир этилади.

Фуқаролар 18 ёшга тўлганда тўла маъмурий муомала лаёқатига эга бўладилар, яъни Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунларида кўрсатиб ўтилган ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишлари мумкин. Масалан, Ватанни ҳимоя қилиш бурчи ёки сайлаш ҳуқуқи 18 ёшдан вужудга келади. Баъзи ҳолларда фуқароларнинг маъмурий муомала лаёқати, яъни ўзларининг ҳаракатлари билан давлат бошқаруви соҳасидаги ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари, масалан: 21 ёшдан (халқ депутатлари вилоят, туман, шаҳар Кенгашларига сайланиш ҳуқуқи); 25 ёшдан (Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатасига сайланиш ҳуқуқи); 35 ёшдан (Ўзбекистон Республикаси Президентлигига сайланиш ҳуқуқи) вужудга келиши мумкин.

Фуқароларнинг маъмурий муомала лаёқати суд органлари томонидан чекланиши мумкин. Масалан, фуқаро жиноят содир этиб озодликдан маҳрум этиш жазосини ўтаётган бўлса, бундай шахслар уларга тегишли бўлган айрим ҳуқуқ ва мажбуриятларни (мисол учун сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи, умумий ҳарбий мажбурият) амалга ошира олмайдилар.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига биноан, руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни бошқара олмайдиган фуқарони суд қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартибда муомалага лаёқатсиз деб топиши мумкин ва бундай фуқарога васийлик белгиланади. Фуқаронинг муомалага лаёқатсиз деб топилишига сабаб бўлган асослар бекор бўлса, суд уни муомалага лаёқатли деб топади ва унга белгиланган васийликни бекор қилади. Спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини суиистеъмол қилиш натижасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўяётган фуқаронинг муомала лаёқати суд томонидан фуқаролик процессуал қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда чеклаб қўйилиши мумкин. Унга ҳомийлик белгиланади. Бундай фуқаро майда маиший битимларни мустақил тузиш ҳуқуқига эга. У бошқа битимларни ҳомийнинг

розилиги билангина тузиши, шунингдек, иш ҳақи, пенсия ва бошқа даромадлар олиши ҳамда уларни тасарруф этиши мумкин. Бироқ бундай фуқаро ўзи тузган битимлар бўйича ва етказган зарари учун мустақил равишда мулкый жавобгар бўлади. Фуқаронинг муомала лаёқати чекланишига сабаб бўлган асослар бекор бўлса, суд унинг муомала лаёқатини чеклашни бекор қилади. Фуқарога белгиланган ҳомийлик суд қарори асосида бекор қилинади.

Васийлик ва ҳомийлик муомалага лаёқатсиз ёки муомалага тўлиқ лаёқатли бўлмаган фуқароларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун белгиланади. Васийлар ва ҳомийлар ўз ҳимояларидаги шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳар қандай шахслар билан муносабатларда, шу жумладан, судларда ҳам махсус ваколатсиз ҳимоя қиладилар. Демак, фуқаролар ўзларининг маъмурий-ҳуқуқий ҳолатини фақатгина маъмурий ҳуқуқ лаёқати ва маъмурий муомала лаёқати мавжуд бўлганида амалга оширишлари мумкин. Фуқаролар маъмурий-ҳуқуқий ҳолатининг таркибий қисмини фуқароларнинг давлат бошқаруви соҳасидаги ҳуқуқлари ва эркинликлари, мажбуриятлари, жавобгарлиги ташкил этади. Чунки, Конституцияда белгиланганидек, Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинсий, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахси ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар (18-м.). Фуқароларнинг маъмурий ҳуқуқ лаёқати унинг вафот этиши билан бекор бўлиши мумкин.

Фуқароларнинг давлат бошқаруви соҳасидаги ҳуқуқлари ва эркинликлари, биринчи галда, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси билан белгиланган бўлиб, буларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- 1) яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир;
- 2) ҳар ким эркинлик ва шахсий дахлсизлик ҳуқуқига эга;
- 3) ҳеч ким қонунга асосланмаган ҳолда ҳибсга олиниши ёки қамоқда сақланиши мумкин эмас;
- 4) жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошкора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди. Судда айбланаётган шахсга ўзини ҳимоя қилиш учун барча шароитлар таъминлаб берилади. Ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас;
- 5) ҳар ким ўз шаъни ва обрўсига қилинган тажовузлардан, шахсий ҳаётига аралаштиришдан ҳимояланиш ва турар жойи дахлсизлиги ҳуқуқига эга. Ҳеч ким қонун назарда тутган ҳоллардан ва тартибдан ташқари бировнинг турар жойига кириши, тинтув ўтказиши ёки уни кўздан кечириши, ёзишмалар ва телефонда сўзлашувлар сирини ошкор қилиши мумкин эмас;
- 6) Ўзбекистон Республикаси фуқароси Республика ҳудудида бир жойдан иккинчи жойга кўчиш, Ўзбекистон Республикасига келиш ва ундан чиқиб кетиш ҳуқуқига эга. Қонунда белгиланган чеклашлар бундан мустаснодир;
- 7) ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга. Ҳар ким ўзи истаган ахборотни излаш, олиш ва уни тарқатиш ҳуқуқига эга, амалдаги конституциявий

тузумга қарши қаратилган ахборот ва қонун билан белгиланган бошқа чеклашлар бундан мустаснодир;

8) ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга;

9) Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ҳамда ўз вакиллари орқали иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар. Бундай иштирок этиш ўзини ўзи бошқариш, референдумлар ўтказиш ва давлат органларини демократик тарзда ташкил этиш йўли билан амалга оширилади;

10) фуқаролар ўз ижтимоий фаолликларини Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ митинглар, йиғилишлар ва намойишлар шаклида амалга ошириш ҳуқуқига эгадирлар;

11) Ўзбекистон Республикаси фуқаролари касаба уюшмаларига, сиёсий партияларга ва бошқа жамоат бирлашмаларига уюшиш, оммавий ҳаракатларда иштирок этиш ҳуқуқига эгадирлар;

12) ҳар бир шахс бевосита ўзи ва бошқалар билан биргаликда ваколатли давлат органларига, муассасаларига ёки халқ вакилларига ариза, таклиф ва шикоятлар билан мурожаат қилиш ҳуқуқига эга;

13) ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитларида ишлаш ва қонунда кўрсатилган тартибда ишсизликдан ҳимояланиш ҳуқуқига эгадир;

14) ҳар ким қариганда, меҳнат лаёқатини йўқотганда, шунингдек, боқувчисидан маҳрум бўлганда ва қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқига эга;

15) ҳар бир инсон малакали тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқига эга;

16) ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга;

17) ҳар кимга илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади.

Фуқаролар маъмурий-ҳуқуқий ҳолатининг иккинчи асосий таркибий қисми – бу фуқароларнинг давлат бошқаруви соҳасидаги бурчлари ва мажбуриятларидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра:

1) фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар;

2) фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар;

3) фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар;

4) фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар;

5) Ўзбекистон Республикасини ҳимоя қилиш – Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчидир. Фуқаролар қонунда белгиланган тартибда ҳарбий ёки муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар.

Фуқароларнинг давлат бошқаруви соҳасидаги ҳуқуқлари ва мажбуриятлари Конституциядан ташқари, амалдаги қонунчилик ҳужжатларида ҳам белгиланади.

Амалдаги қонунчилик ҳужжатларидан келиб чиқиб фуқароларнинг маъмурий-ҳуқуқий ҳолати таркибига кирувчи ҳуқуқлар ва мажбуриятларни тўртта гуруҳга бирлаштириш мумкин. *Биринчи гуруҳни* фуқароларнинг давлат ишларини бошқаришда бевосита ёки ўз вакиллари орқали иштирок этиши, давлат хизматида бўлиши билан боғлиқ бўлган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ташкил этади. Давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш кенг қамровли тушунча бўлиб, моҳиятига кўра, мамлакат ҳаётининг барча соҳаларини ўз ичига олади. Фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бу гуруҳининг ўзига хослиги шундаки, уларни амалга ошириш фуқароларнинг фаоллиги, хоҳиш-иродасини ифода этишини талаб этади.

Иккинчи гуруҳни ташкил этувчи фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш нафақат уларнинг фаоллигини, балки давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг аралашувини ҳам талаб қилади. Жумладан, давлат органлари ёки мансабдор шахсларнинг ёрдами ёки қўллаб-қувватлашисиз фуқаролар митинглар, намойишлар ўтказиш, ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун бирлашиш, давлат органларига яқка тартибда ёки жамоа бўлиб мурожаат қилиш, давлат органлари (мансабдор шахслар)нинг қонунга зид хатти-ҳаракатлари (қарорлари) оқибатида етказилган зарарни қоплаш ҳуқуқларини амалга ошира олмайдилар.

Учинчи гуруҳни ташкил этувчи фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш давлат органлари ва мансабдор шахслардан бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, давлат томонидан кафолатлаш, уларни бажариш учун шарт-шароитлар яратиб бериш бўйича функционал фаолиятни амалга оширишни талаб қилади.

Фуқароларнинг *тўртинчи гуруҳ* ҳуқуқ ва мажбуриятлари давлат органлари фаолиятида фуқаролар иштироки билан боғлиқдир. Дейлик, бунга фуқароларнинг давлат органлари фаолиятида илмий-техник ходим, эксперт, маслаҳатчи, соҳавий ёки ишчи комиссияларининг аъзоси сифатида иштирок этиши билан боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятлари киради.

Фуқаролар давлат бошқаруви соҳасида ўзларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш орқали турли маъмурий-ҳуқуқий муносабатларга киришадилар. Бу муносабатлар қуйидагилар асосида *вужудга келиши, ўзгариши ёки бекор бўлиши* мумкин:

- фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини амалга оширишлари (масалан, давлат органига мурожаат қилиш, олий ўқув юртларига кириш);
- фуқароларнинг ўз мажбуриятларини бажаришлари (масалан, фуқаронинг 16 ёшга тўлганда паспорт олиши);
- давлат органлари (мансабдор шахслар) томонидан фуқароларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг бузилиши (масалан, асоссиз равишда шикоятни кўриб чиқишни рад этиш);
- фуқаролар томонидан мажбуриятларнинг бажарилмаганлиги (масалан, белгиланган тартибда ҳарбий хизматни ўтамаганлик).

Хулоса ўрнида, асосий мақсад инсон қадрини улуғлаш шу боис, ҲА Kidirbaevich таъкидлаганидек, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимини такомиллаштириш бўйича кенг кўламли ишлар амалга оширилди, хусусан, жамоат тартибини сақлаш бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг қўйи бўғинини

ривожлантириш ва мустаҳкамлаш маҳаллалар, жамоат хавфсизлигини таъминлаш, ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва жиноятчиликка қарши курашиш[1] тизими яратилди. Бундан ташқари, «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги қонунга биноан, *Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги* шахс билан давлатнинг доимий сиёсий-ҳуқуқий алоқасини белгилайди, бу алоқа уларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва бурчларида ифодаланади[2]. Qushboqov Shohrux ва Yetmishboyev Muxtor такидлаганидек, Ўзбекистон Республикасида ҳар бир киши фуқаро бўлиш ҳуқуқига эгадир. Ҳеч ким фуқароликдан ёки фуқароликни ўзгартириш ҳуқуқидан маҳрум қилиниши мумкин эмас[3]. Ўзбекистон Республикаси фуқаролар олдида, Ўзбекистон Республикасининг фуқароси эса давлат олдида масъулдир. Ўзбекистон Республикаси – республика ҳудудида ва унинг ташқарисида ўз фуқароларининг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилади. Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги, фуқароликни олиш асосларидан қатъи назар, барча учун тенг ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг тенг ҳуқуқлилиги иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва маданий турмушнинг барча соҳаларида таъминланади.

References:

1. Kidirbaevich Y. A. Administrative Measures and Their Improvement //International Journal of Discoveries and Innovations in Applied Sciences. – 2021. – Т. 1. – №. 5. – С. 240-242.
2. Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ахборотномаси. – 1992. – № 3. – 159-м.
3. Xasan o'g'li, Qushboqov Shohrux, and Yetmishboyev Muxtor Ma'murjon o'g'li. "JAZONI IJRO ETISH MUASSASALARI ISHTIROKIDA TUZILADIGAN FUQAROLIK-HUQUQIY SHARTNOMALARNING MOHIYATI VA AHAMIYATI."